

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ

ՀՆԱԳՈՅՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ժողովուրդների պատմութիւնն էական նշանակութեամբ՝ հանդիսանում է նրանց քաղաքակրթութեան ու մշակույթի զարգացման արտայայտութիւնը։ Պատմութեան թատերաբեմից եկած ու անցած ժողովուրդներն այսօր աւելի յաճախ յիշուած են ոչ այնքան իրենց ռազմական հզօրութեամբ ու բանակների մեծութեամբ, որքան մարդկութեան մտքին ու հոգեւոր զարգացման մատուցած իրենց ծառայութեամբ։ Ընդհատ է, երբեմն, որ բանակների ու վարչական կուռ կազմակերպութիւնների շնորհիւ անցեալում մի շարք ժողովուրդներ կարողացել են հասնել մեծամեծ յաջողութիւնների։ Բայց դրանք եղել են միայնակ ու չեն կարողացել երաշխաւորել նոյն ժողովուրդների յաւերժացումը։ Նշանակում է, որեւմէ, որ ժողովուրդների ներքին կենսունակութեան ցուցանիշը ոչ այնքան քանակական ուժի առաւելութեան մէջ է, որքան նրա սրտիկի՝ ստեղծագործական կարողութիւնների մէջ։ Այս է մեզ ապացուցել պատմութեան փորձառութիւնը։ Ով չգիտէ, որ հին Արեւելքի պատմութեան մի շարք մեծանուն ազգեր ու պետութիւններ պատմութեան ասպարէզից ի սպաս անհետացել են այսօր, եւ նրանց ունեցած ռազմական ուժն ու բանակների հզօրութիւնը չեն կարողացել նրանց փրկել անդարձ կորստից։ Բայց ինչ-որ դարձեալ նրանցից մնում է իբրեւ նրանց գոյութեան հետք, որ արժանի լինէր յիշատակութեան, ապահովարար նրանց կատարած աւերածութիւնները եւ մարդկային զանգուածների խնեւային խողխողումները չեն, որ պատմութեան սեւ ճակատագիրը յօրինեցին, այլ դարձեալ քաղաքակրթութեան (civilisation) ու մշակութային (culture) այն յիշատակարժան ժառանգութիւնները, որոնք իբրեւ ստեղծագործական կեանքի աւանդներ, եկել ու թափանցել են ազգերի քաղաքակրթութեան մէջ եւ նպաստել նրա առաջընթացին։

Այսպիսով, ուսումնասիրել որեւէ ժողովրդի պատմութիւն, նշանակում է առաւելապէս իմանալ նրա քաղաքակրթութեան պատմութիւնը, նրա մտքի նուաճումները, նրա հոգեւոր կեանքի արտադրութիւնները։ Այդ ամէնը միասնարար արտացոլում են նրա ոգու դիմանկարը։ Բայց սա չի նշանակում, որ քաղաքականութեան պատմութիւնը (կառավարական կարգեր, միջպետական յարաբերութիւններ, ներքին հասարակական հակասութիւններ, դասակարգային պայքարներ, արտաքին պատերազմներ եւ այլն) անջատ ու մեկուսի է տուեալ քաղաքակրթութեան անմիջական ոլորտից։ Ընդհակառակը, քաղաքակրթութիւնը մեծապէս ենթակայ է քաղաքականութեան ազդեցութեան եւ

առաջինի բախտը որոշապէս կախուած է երկրորդի հանգամանքներից եւ հարկատու է դրանց :

Քաղաքականութիւն ընդհանուր իմաստով, որպէս մի ժողովրդի ըստեղծագործութիւն, գոյութիւն չունի : Զկա՛յ միատարր ու միանոյն քաղաքակրթութիւն : Ժողովուրդների կեանքը միահիւստեաւ է, եւ նրանք օգտուում են միմեանց զարգացումից : Ամէն մի ժողովրդի ազգային քաղաքակրթութեան հիմքում ընկած են ուրիշ ժողովուրդների քաղաքակրթութիւնից փոխառեալ տարրեր : Այդ փոխառութիւնների հիման վրայ ստեղծւում ու զարգանում են ւեփականն ու ինքնուրոյնը եւ տալիս նոր որակ : Այսպիսով, իւրաքանչիւր ազգային քաղաքակրթութիւն պայմանաւորուած է շրջապատող ազգերի եւ կամ մօտիկ ու հեռւոր ժողովուրդների հետ մշակուած ցարաբերութիւններից ու փոխադարձ ներգործութիւններից : Այդ փոխանցիկ ազդեցութիւնները կարող են տեղի ունենալ եւ ուղղակի ճանապարհով եւ միջնորդուած եղանակով եւ կամ խաչաւորմամբ :

Եթէ քաղաքակրթութեան զարգացման ընթացքը նմանեցնենք մի գետի, ապա՝ կը տեսնենք, որ նա իր մէջ ընդունում է տարրեր գետերից թափւող հոսանքներ եւ իր ուղղութեան ընթացքում ճիւղաւորումներ է տալիս ու ստանում չարունակ :

Յայտնի է, որ հին աշխարհում քաղաքակրթութիւն տարածող կենտրոնները եղան Քաղզէաստանը (Բաբելոն), Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Յունաստանը եւ Հռոմը, որոնց քաղաքակրթութեան ընդհանուր արդիւնքների մէջ նկատելի են որքան ուրոյն առանձնայատկութիւններ, նոյնքան եւ փոխադարձ ներգործութիւններ : Բայց Հին Աշխարհի քաղաքակրթութեան սկզբնաւորումը աւելի հեռու է գնում, մինչեւ Հնդկաստան ու Չինաստան աշխարհները, որ մեր թուարկութիւնից 5000 տարի առաջ արդէն ունէին ծաղկած մի քաղաքակրթութիւն, որ վաճառականական ու առեւտրական յարաբերութիւնների շրջնորհւ տարածուեց աշխարհի այլ եւ այլ կողմերում : Այնուհետեւ, իրենց հերթին երեւան են դալիս Բաբելոնը, Եգիպտոսը, Ասորեստանը, Պարսկաստանը՝ իրրեւ Արեւելքի հնագոյն քաղաքակրթութեան կենտրոններ, որոնցից պիտի առաջանային Յունաստանն ու Հռոմը :

Դեռեւս —ասում է գիտնական Վելս (Wells)— չգիտենք, թէ քաղաքակրթութեան առաջին քայլերը Միջագետքում տեղի ունեցան, թէ Եգիպտոսում : Ամենայն հաւանականութեամբ կարող է երկար ժամանակուայ ընթացքում մի քաղաքակրթութիւն ծագում առած լինել Միջագետքում, առանց որեւէ կապ ու յարաբերութիւն ունենալու այն քաղաքակրթութեան հետ, որ դուրսհեռարար առաջադիմում էր Եգիպտոսում : Եւ նոյնպէս կարող է պատահել, որ այս երկու քաղաքակրթութիւններն էլ ունեցել են մի ընդհանուր օրրան Միջերկրականի, Կարմիր ծովի եւ կամ հարաւային Արաբիայի մի որեւէ տեղում* :

Բայց այս երկու հնագոյն քաղաքակրթութիւնների միջեւ չեւտում են այն տարբերութիւնները, որ Միջագետքում առաջացած քաղաքակրթութիւնը աւելի գործնական ու իրապաշտ հետաքրքրութիւնների արտայայտութիւն էր, աւելի աշխարհային խնդիրներով էր զբաղուած, մինչդեռ նկատուում է, որ Եգիպտացիները զարգացել են վերացական միտքիական մտածողութեան մէջ ու տարուել հանդերձեալ կեանքի հարցերով : Հետեւաբար՝ մէկը զարգա-

* H. G. Wells, Esquisse de l'Histoire universelle, p. 72-73 :

ցրել է դործնական գիտութիւններ՝ արհեստներ, առեւտուր, աշխատանքային դործիքներ եւ այլն, իսկ միւսը՝ փիլիսոփայական, բարոյական ու տեսական խնդիրներ։ Այնուհետեւ, երեւան են գալիս Ասորեստանցիները, որոնք ի տարբերութիւն նախորդներին, աչքի են ընկնում գինեւորական ու ռազմական ուժի մէջ։ Եւ ահա Բաբելական ու Եգիպտական քաղաքակրթութիւնները միաստանւում են իրար, որոնց հետ, աւելի յետոյ, չիւսում են Հիւքսոսներ, Սիրիացիներ, Հրեաներ եւ Փիւնիկեցիներ ու միաձուլւում մէկ քաղաքակրթութեան մէջ։ Այդ քաղաքակրթութեան տարածման մէջ մեծ դեր են կատարում Փիւնիկեցի ծովագնաց առեւտրականներ, որոնք Միջերկրականի ափերին սփռուած ծովա-ժողովուրդներին տանում ու հաղորդում են Արեւելքի գիտութիւնն ու արւեստները։ Արեւելքի քաղաքակրթութեան նուաճումները, ահա, այդ երկրներէ միջոցով էլ անցնում են Յունական գաղութներ եւ ապա՝ Յունաստան։ Այնուհետեւ գալիս է Պարսկաստանը, տարածւում Եգիպտոսից մինչեւ Փոքր Ասիայի երկրները ու մինչեւ հեռաւոր Հնդկաստան եւ իր աշխարհակալութեան տակ միացնում տարբեր աշխարհամասեր ու երկրներ եւ միաձուլում նրանց քաղաքակրթութեան նուաճումները։ Պարսկական թագաւորները իրենց գրաւած երկրների գիտութեան ու արուեստի լաւագոյն տարրերը բերում էին իրենց արքունիքը եւ օգտագործում իրենց քաղաքականութեան ազդեցութեան տարածման համար։

Այսպիսով, իւրաքանչիւր ժողովուրդը զարգացման ինչպիսի մակարդակի վրայ էլ կանգնած է եղել, միշտ ձգտել է ունենալ իր ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնն ու մշակոյթը։ Իսկ եթէ անգործ է եղել ստեղծելու իր սեփականը՝ ապա այն փոխ է առել եւ կամ սովորել ուրիշներից։ Որովհետեւ, ստեղծել քաղաքակրթութիւն, նշանակում է ինֆլուրոյն դառնալ, հզօրանալ ու ձեռքով գատուել կործանարար հպատակութիւնից։ Նշանակում է՝ ազատագրուել ու անկախանալ, պատենչուել ձուլման ու ալյասերումի վտանգների դէմ։ Հետեւաբար նշանակում է, վերջապէս մեծ ու կերպարանք տալ ոգու պատկերին եւ յաւերժացումի կոչել ներքին կենսունակութեան ընդերկրեայ ուժերը։

Ամէն մի ժողովուրդի քաղաքակրթութիւն, նրա ապրելու եւ ստեղծագործելու ընդունակութեան չափանիշն է։ Հետեւաբար, այդ ընդունակութիւններից, համեմատական չափակցութեամբ՝ նուազ օժտուածներն են, որ վախենալով ապրելու պայքարից եւ յենուելով իրենց թուական գերակշռութեան ու քանակական առաւելութեան բիրտ ուժի վրայ՝ ոչնչացնում են միւսներին։ Ահա թէ ինչո՞ւ 20րդ դարը, որ համարւում է աշխարհի ու մարդկութեան ամենաքաղաքակիրթ ժամանակը, իր ծոցում յղացաւ ամենաճիւղալի ռճրագործութիւնը՝ ցեղասպանութիւնը։ Բայց ցեղասպանութիւնը քաղաքակիրթ ժամանակներում, ըստ էութեան ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ՝ քաղաքակրթութեան մրցադաշտում անգործների սարսափը հզօր ախոյեանից, ստեղծագործելու եւ արդաստւորելու ապիկարութեան խուլ նախանձը՝ զարգանալու ու առաջադիմելու բեղուն կարողութիւնների հանդէպ, եւ վերջապէս՝ կեանքի պայքարում մահապարտների քէնն ու ատելութիւնը՝ ապրելու խանգաւառութեամբ տողորուածների նկատմամբ։

Ահա, Հայ ժողովուրդի կեանքը սկզբից եւեթ քաղաքակրթութեան ջահերի մի գեղեցիկ օրինակ է եղել։ Նրա արժէքը համաշխարհային մասշտապների յարաբերական մեծութեամբ չի որոշւում, թէեւ անցեալի դարաշրջաններում մեծագոյնների կողքին նա կանգնած է եղել հաւասարապէս։ Այս իմաստով, ուշագրաւ է Բեմպրիճի համալսարանի մարդաբանութեան ու հնագիտութեան ուսուցչապետ Պրոֆ. Հետտընի յայտարարութիւնը, երբ ասում է. «Հա-

յերը հպարտ զգալու որքան իրաւունք ունեն, եթէ իմանան, թէ ինչ փառաւոր անցեալ են ունեցել, բայց չդիտեն դժբախտաբար: Եւ իրօք, աշխարհի այն բոլոր նշանաւոր մարդիկ, որոնք առիթ են ունեցել խօսելու կամ արտայայտուելու Հայ ժողովրդի մասին, առաւելագէտ չեն եղել ևն նրա քաղաքակրթութեան ընդունակութիւնները: Իսկ եթէ Հայ ժողովուրդը իր կամքից անկախ պատմական ու քաղաքական դժբախտ հանդամանքների բերումով չի կարողացել լիապէս արգասաւորել իր կարողութիւնները ու համաշխարհային տարողութեամբ նուաճումներ արձանագրել, ապա՝ միշտ էլ գտնուել է քաղաքակրթ ժողովուրդների առաջաւոր շարքերում:

Այս իմաստով, ուսումնասիրել Հայ ժողովրդին քաղաքակրթութիւնը, նշանակում է որոշ տեսակէտից ուսումնասիրել առաջաւոր Ասիայի եւ կովկասեան ժողովուրդների պատմութիւնը: Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով Ասիայի ու Եւրոպայի ճանապարհների վրայ կանգնած՝ պատմական բոլոր ժամանակներում քաղաքակրթութեան մեծագոյն սկզբունքների՝ հայրենիքի անկախութեան, ժողովուրդների ազատութեան ու մարդկային խաղաղ յարաբերութիւնների ու դոյաւցութեան կենտրոնն հանդիսացաւ: Իսկ Հայերը բնականից ժիր ու ճարպիկ ժողովուրդ՝ աշխատասիրութեամբ ու գործարարութեամբ կարողացան հնադոյն դարերում իրենց առջեւ բաց անել առեւտրական հեռաւոր ճանապարհներ ու մրցակցութեան մէջ մտնել Փիւնիկեցիների, Ասորեստանցիների, Քաղդէացիների եւ Հրեաների հետ: Եւ ապա՝ Ասիայի ու Եւրոպայի յարաբերութիւնների միջնորդներ հանդիսացան:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր թուարկութիւնից առաջ Պարթեւ-Հռոմ կատաղի մրցակցութիւնների ժամանակաշրջաններին, ապա նրանցից իւրաքանչիւրը հաշուի էր նստում Հայաստանի հետ: Որովհետեւ յաղթանակը չափում էր նա, ով կարողանում էր Հայաստանն ունենալ իր կողմը:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը մի փորձ է (essai) Հայ ընթերցողին ներկայացնելու Հայաստանի քաղաքակրթութեան նախապատմութիւնը: Հայ ժողովուրդը որպէս Արեւելքի հնագոյն ժողովուրդներից մէկը, ապրելով իր ժամանակաշրջանի մեծագոյն տէրութիւնների կողքին եւ յարաբերուելով նրանց հետ՝ միաժամանակ ստեղծել է նաեւ իր սեփական քաղաքակրթութիւնը եւ ունեցել մշակութային ինքնուրոյն կեանք:

Այս ուսումնասիրութեան նպատակն է, ի հարկէ, տալ մեր նախահայրենիքի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը: Բայց դա հնարաւոր չէ առանց հաշուի առնելու մեր երկրի ցեղագրական, ազգաբանական, պետական ու քաղաքական պատմութիւնը: Այս տեսակէտից ազգաբանական ու ցեղագրական պատմութիւնը օգտագործւում է որպէս զետիմ կամ ենթահող քաղաքակրթութեան պատմութեան:

Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարել մեր գործն սկսել հայկական բարձրաւանդակի առաւել հնադոյն ցեղերի ուսումնասիրութեամբ, որ նախորդել են Նայիրի-Ուրարտական ցեղերին: Այդ առիթով հարկ է եղել այդ նախապատմական ժամանակաշրջանի մասին յայտնուած բազմաթիւ խառնակ ու խառնափնդոր կարծիքների, իրարամբեժ ու հակասական տեսութիւնների մէջ փնտռել ու գտնել առաւել ճշմարիտ ու հաւանական թուացող տեսակէտները, ընտրել ու զատորոշել առաւել համոզիկեր փաստերը, ըստ հնարաւորին ճշգրտելու համար առաջաւոր Ասիայում ապրող բազմաթիւ ու այլազան ցեղերի մէջ

Հայկական բարձրաւանդակում ապրող ցեղերին ու նախաքնիկներին ու պարզել նրանց կապն ու առնչութիւնները շրջապատող ցեղերի ու ժողովուրդների հետ :

Հայկական բարձրաւանդակի նախապատմական բնակիչներին ու ցեղերին մասին յայտնուած բազմաթիւ հեղինակաւոր կարծիքների մէջ մենք համաձայն չենք, օրինակի համար, նախա-Հայաստանի հիմնական բնակիչները ղուներու Սուրարիներին, Հուրրիներին կամ Պարրի-Միտանիներին կամ աւելի ճիշտ՝ նրանց համարելու բնակչութեան գերակշիռ տարրեր : Մենք հակուած ենք նրանց ընդունելու Հայաստանում ապրող գաղութներ կամ Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ մասեր, որ պատմութեան տարրեր ժամանակներում երեւացել ու ապրել են Հայաստանի տարրեր երկրամասերի ու սահմանամերձ գոտիներին վրայ, բայց ոչ ամբողջութեամբ հայկական լեռնաշխարհում : Այսպիսով, մեզ աւելի հաւանական ու համոզեցուցիչ թուացող փաստը եղել է այն, որ նախա-Հայաստանի բնակչութիւնը մեծ մասամբ կազմուած է եղել Հիթիթներից (Պեթերից, Պաթերից, Հաթերից), եւ կամ այդ Հիթիթական ցեղերի ճիւղերն են եղել նախապատմական Հայաստանի հիմնական բնակչութիւնը կամ ժողովրդախաւը : Եւ հետեւաբար՝ հետազայում, Նայիրի-Ուրարտական ցեղերը ո՛չ թէ Սուրարիական կամ Պարրի-Միտանիական ցեղերի ժառանգորդներն են եղել, այլ ուղղակի Հիթիթական (կամ Հաթեան) ցեղերի հետնորդներ, որ իրենց նշանաւոր նախնիների հետ կապուած են մարդարանական, ցեղագրական նմանութիւններով, ինչպէս նաեւ՝ քաղաքակրթութեան ու մշակութային ժառանգութիւնների տուեալներով :

Հայկական բարձրաւանդակը, ուր տարածուած էր Հիթիթական աշխարհի արեւմտեան թիւը իբրեւ նրա մերձաւորագոյն երկրամասը, հիմնական բնակչութեան գերակշիռ խաւը կազմում էին Հիթիթները, որոնց համեմատութեամբ երկրորդ հազարամեակում Սուրարիները եւ այսպէս՝ նրանցից յետոյ Պարրի-Միտանիները, որոնք թէեւ մտնում ու բնակչութիւն են հաստատում Հայաստանի որոշ երկրամասերում, բայց հիմնական բնակչութեան տեսակետից դառնում են գաղութներ ու գաղութավայրեր : Այսպիսով, մենք Պրոֆ. Պաշտարեանի եւ նրա հետեւորդների պատմական տեսութեան ճիշտ հակառակ ծայրից ենք գալիս : Հիթիթներին ընդունում ենք ոչ թէ «Նախա-Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ մաս», այլ ընդհակառակը, Սուրարիներին ու Պարրի-Միտանիներին ենք համարում Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ մաս, հիմնական բնակչութեան իրաւունքը զիջելով Հիթիթներին :

Ուր կարող էր հասնել հաշիւը, եթէ Հայաստան մտածելւած ամէն մի ալլաժին ցեղ կամ ժողովուրդ, որ յաճախ իշխանութիւն էլ է հաստատած եղել, Հայաստանի վրայ բազմէր հիմնական բնակիչ կամ բնիկ ժողովրդի հանդուսանքով : Դարերի ընթացքում մտել է Պարսիկը, Արարը, Սելճուկը, Թաթարը, Թուրքը եւ այլն, հաստատուել ու երկար ժամանակ իշխանութիւն էլ է հիմնել եւ իր օտար անունով էլ մկրտել է հայկական դաւառներն ու գիւղերը, եւ որոնք մինչեւ վերջին ժամանակներս էլ գործածութեան մէջ էին, որպէս «հին ոգր մեր ականջին», որպէս «վէրբեր մեր պատմութեան» եւ կամ որպէս «մի հնարուխ ծաղր ու ծանակ», ինչպէս կ'ասէր բանաստեղծը, թուարկելով «Ուլիխանլու», «Ղոնաղ զոան», «Մոլա Մուսա», «Ծլօ խան», «Տաւշան զլաղ», «Քաւթաուլի» որպէս տխուր վիպաներ մեր տխուր անցեալից : Բայց ո՛չ ոք չի կարող մտքից անցկացնել, որ Հայաստանի բնիկներ կամ հիմնական բնակիչներ են եղել այդ օտար անունների օտար տէրերը : Օրինակի շրջանակը աւելի սեղմելով՝ միեւնոյն երեսոյթը տարածուած ենք գտնում քաղաքների վրայ, երբ յա-

ճախ մի քաղաքում տարրեր թաղեր կամ թաղամասեր կոչուած են իրենց տե-
նակաւորուած տարրեր բնակչութեան անուաներով, ինչպէս օրինակ՝ «Թուրքի
թաղ», «Հրեաների թաղ», «Ասորիների թաղ», եւ այլն, եւ այլն: Նոյնպէս մի-
եւնոյն երեւոյթը կայ եւ այսօր: Թիֆլիսում, Բաքում, Սեւ Ծովի տրեւեւեան
տփերում բազմաթիւ Հայ վերաբնակիչներ կան: Նոյնպէս եւ Ֆրանսիացի ժո-
ղովրդից հսկայական թուի հասնող բնակչութիւն ունի Ալժիրը, Կանադան, ուր
նրանք ապրում են իրենց ազգային սովորութիւններով, անուններով, կրօնքով
ու ծէսերով եւ ունեն իրենց ազգային անուններով՝ կնքած թաղեր եւ նոյնիսկ
քաղաքներ: Բայց ոչ ոք ի հարկէ, Ֆրանսիացիներին չի կարող այդ երկրի բո-
նիկներ համարել:

Ճիշտ միեւնոյն յարաբերութեամբ էլ նախ-Ասիայի Սուրարիներն ու-
նէին իրենց մայր հայրենիքն ու պետական կենտրոնատեղին, ինչպէս տեսանք:
Բայց դրանցից դուրս իրենց ենթակայ երկրները համարուած են ազդեցութեան
չբնականներ եւ կամ գաղութներ, ուր տարածուելով բնակութիւն են հաստա-
տել: Նմանապէս Հուրրիները կամ Խարրի-Միտանիները հաստատուելով Սու-
րարի երկրի ու պետութեան վրայ, հիմնուած են իրենց պետութիւնը, իրենց զե-
րիշխանութեան տակ առնելով նախորդներին՝ ենթարկուած երկրամասերն ու
սահմանները: Նրանք իրենց բուն բնակավայրէն դուրս, ինչպէս Արմենիա-
յում, այնպէս եւ այլուր, ապրել են որպէս դրսեցիկներ, դրսից եկած գաղութ-
ներ մինչեւ իրենց իշխանութեան կործանումը, երբ իրենք էլ իրենց հերթին
գրկուելով տիրապետող դիրքերից՝ հետագայում ձուլուած ու խառնուած են
տեղի բնակչութեան հետ, պատմութեան աւանդելով իրրեւ իրենց գոյութեան
հետքեր՝ աշխարհագրական տեղանուններ, նախարարական տներ, լեզուական
բառամթերք եւ այլն: Նրանք աւելի յաճախ առաջանում են փոխադարձ չփում-
ներից ու յարաբերութիւններից, քան թէ գերիշխող դիրքերի ազդեցութիւնից:

Միւս կողմից՝ «Հայաստայի» եւ «Հայասացիների» հարցը չափազանց
մշուշապատ ու անորոշ խնդիր ենք համարում: Այս ուղղութեամբ պատմա-
գիրների թափած քանքերը խիստ գնահատելի համարելով հանդերձ՝ դեռեւս
դանում ենք, որ համոզեցուցիչ չեն: Այս առթիւ պատմական տուեայները
թոյլ ու մակերեսային են եւ մեծ մասամբ՝ հակասական: Մանաւանդ, երբ աշ-
խատում են «Հայ» եւ «Հայաստան» անունը բխեցնել «Հայասա» բառից, որ
դալիս ու կորչում է հակասութիւնների փակուղիում: Մեր կարծիքով, առ այ-
ժրմ ամենահաւաստի աղբիւրը այդ բառի ստուգաբանութեան համար մնում է
հնդեւրոպական Արմէնների լեզուն:

Ամէն մի գրական երկ կամ ուսումնասիրութիւն արդիւնք է մասնա-
ւոր սիրոյ ու ոգևորութեան: Ամէն մի մարդ պարտաւոր է սիրել իր ժողո-
վուրդը, իմանալ ու ճանաչել ինչպէս նրա ներկան, այնպէս եւ անցեալը: Բայց
դիտական գործը պահանջում է նաեւ ճշմարտասիրութիւն, փաստերի անկողմ-
նակալ քննութիւն ու դէպքերի անաչառ դատաւարութիւն: Ու մենք էլ համոզ-
ւած լինելով Ֆրանսիացի պատմաբան Ֆուստել դը Գուլանի հետ՝ կը կըրկ-
նենք նրա դատողութիւնը՝

«Պատմութիւնը գիտութիւն է,

Հայրենասիրութիւնը՝ առաքինութիւն:

Այս երկուսը պէտք է չփոթել իրար հետ»:

ԳԷՈՐԳ ՀԱՏԻՏԵԱՆ

(Շար. 1)